

ZSUPÁN EDINA

A szövegalkotás tényezői Janus Pannonius *Apophthegmata*-fordításában

A tanulmány annak a kutatásnak első eredményeit foglalja össze, amely az *Apophthegmata*-fordítás kapcsán árnyalataiban is igyekszik feltárni Janus Pannonius prózafordítói elveit. A fordítás formájában létrehozott szövegváltozatoknak, valamint az eredetihez való viszonyuknak a vizsgálata megerősítette a kutatás közismert eredményét arról, hogy a korszakban többé-kevésbé jól körülírható fordítói „iskolákkal” kell számolnunk. Ezen túlmutató eredménynek tűnik, hogy néhány kimagasló alkotó határozott és célzott, az „iskolákon” belül is egyéni, következetesen alkalmazott elképzelésekkel rendelkező műfaj- és fordításelméleti kérdésekben, amelyek – a teoretikus megfogalmazások kis számára tekintettel – döntően magukból a szövegekből hámozhatók ki. Ugyancsak kijelenthető, hogy a fordító/szerző elméleti megfogalmazásainak hiányában gyakran a kortársak sem ismerték fel egy-egy szövegben a fordításelméleti megfontolásokat, ennek fényében kell tehát értékelnünk az egykorú kritikákat. Az *Apophthegmata*-fordításnak már első megközelítése is arról tanúskodik, hogy Janus a nagyon tudatos fordítók/szerzők közé tartozott, fordítói elvei éppen ezért különös figyelmet érdemelnek, s nemcsak a magyar irodalom történetében, hanem az európai humanizmus kontextusában is.¹

A lipcsei kódex

Janus Pannonius prózafordításainak egyike Plutarkhosz *Βασιλέων αποφθέγματα και στρατηγῶν* című, királyok és hadvezérek bölcs és csattanós mondásait tartalmazó műve, melynek saját fordításában a *De dictis regum et imperatorum* címet adta.² A fordítás elké-

* A szerző az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának tudományos munkatársa. A tanulmány a K 112.283. sz. NKFIH-program támogatásával készült; előadásként elhangzott a BTK Irodalomtudományi Intézet REBAKUCS-vitaülésén 2019. december 17-én. Köszönetet mondok az ottani hozzászólásokért, valamint a dolgozat részletes megvitatásáért Bolonyai Gábornak, Gaál Balázsnak, Gábor Sámuelnek, Tóth Ibolyának és Földesi Ferencnek.

1 Janus Pannonius versfordításainak beható elemzését Ritoók Zsigmondnak köszönhetjük. RITOÓK Zsigmond, „Janus Pannonius görög versfordításai”, in *Janus Pannonius tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor és V. Kovács Sándor, *Memoria saeculorum Hungariae* 2, 407–438 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975); Zsigmond RITOÓK, „Lexikalisches zu den neulich entdeckten Übersetzungen aus dem Griechischen von Janus Pannonius”, *Acta Antiqua* 23, No. 3–4. (1975): 403–415.

2 A mű bevett latin címe: *Regum et imperatorum apophthegmata*.

szültét 1465-ös itáliai követjárása utánra teszi a kutatás.³ A műre *A Corvina könyvtár budai műhelye* című kiállítás⁴ kapcsán vetült ismét fény. A tartalmi vonatkozáson túl elsősorban kodikológiai, paleográfiai és kötetstörténeti okok indokolták, hogy a fordítást tartalmazó lipcsei kódex⁵ a kölcsönzendő darabok közé kerüljön, s ezáltal a Mátyás alatt Budán működő királyi könyvkészítő műhely problematikájának integráns részévé váljon.

A kötet – miként ismeretes – egyedülként tartotta fenn Plutarkhosz e művének Janus tollából származó fordítását, küllemében pedig több szállal kötődik a 15. század harmadik negyedének hazai elit kéziratos kultúrájához. A kódexszel korábban Csapodi Csaba és Koroknay Éva foglalkozott. Csapodi feltételezte, hogy Janus saját kötetéről van szó, s ezt elsősorban Koroknay Éva kötésbesorolására alapozta.⁶ Koroknay ugyanis a kódex kötését hazai eredetűként határozta meg, azon belül pedig a Vitéz János köréhez és a királyi udvarhoz is közel álló, ún. Egidus-csoportba sorolta.⁷ Csapodi hipotézisét sem megcáfolni, sem megerősíteni nem tudjuk, ám Koroknay besorolása további érvekkel is igazolható. A kódex ugyanis egy olyan kéziratcsoport része, amelynek egykori egysége csak nemrégiben körvonalazódott a fennmaradt 15. századi emlékeken belül. Az összetett módszereket alkalmazó azonosítási folyamat eredményeit összegezve elmondhatjuk, hogy Vitéz János esztergomi érsek és az udvarában tartózkodó Johannes Regiomontanus környezetében az 1460-as évek végén, 1470 körül intenzív másolótevékenység zajlott, bizonyos értelemben a Vitéz körüli váradi másolási mozgalom folytatásaként. Az ekkor megszülető kéziratanyagnak fontos jellegzetessége, hogy eredetileg valószínűleg gótikus írástípusokon iskolázott scriptoraik csaknem kifogástalan humanista írással másolták őket. Ez a tudatos fordulat, a humanista írással átvetélésre és alkalmazására való törekvés hazánkban mindenekelőtt Vitéz János személyéhez köthető, és váradi éveiből datálódik. Az adaptáció fokozatosan vált egyre teljesebbé, s a fejlődés végpontján található esztergomi – nevezzük így – kódexcsoport írásmódjai már olyany-

3 Ladislaus JUHÁSZ, *De Iano Pannonio interprete Graecorum*, Dissertationes Sodalium Seminarii Philologici Universitatis Litterae Regnum Hungarorum Franciscosephinae (Szeged: Ferenc József Tudományegyetem, 1928), 23; HUSZTI József, *Janus Pannonius* (Pécs: Janus Pannonius Társaság, 1931), 220–221.

4 Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2018. november 6.–2019. február 9.

5 Universitätsbibliothek, Rep. I 80. Robert NAUMANN et Amelius GUILIEMUS, ed., *Catalogus librorum manuscriptorum, qui in bibliotheca senatoria civitatis Lipsiensis asservantur* (Grimma: Gebhardt Verlag, 1838), 6, Nr. XII. A kódex legfrissebb leírását lásd: ZSUPÁN Edina, szerk., „Az ország díszére”: *A Corvina könyvtár budai műhelye: Kiállítási katalógus* (Budapest: OSZK, 2020), Kat. C1. A katalógustétel szerzője: FÖLDESI Ferenc. Lásd továbbá a kiállítás 3D virtuális változatát, azon belül a C1 tételt: <https://exhibitioncorvina2018.oszk.hu/>

6 CSAPODI Csaba, „Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára”, in KARDOS és V. KOVÁCS, *Janus Pannonius tanulmányok*, 189–208, 193; CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény*, Humanizmus és reformáció 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 29.

7 KOROKNAY ÉVA, *Magyar reneszánsz könyvkötések: Kolostori és polgári műhelyek*, Művészettörténeti füzetek – Cahiers d’histoire de l’art 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), Nr. 267. A kódex kötésével és az Egidus-csoporttal legújabbban Rozsondai Marianne foglalkozott: ROZSONDAI Marianne, „A magyarországi könyvkötések reneszánsz korszaka: Mesterek és hatások”, in ZSUPÁN Edina, szerk., *A Corvina könyvtár budai műhelye: Kiállítási katalógus*, 97–106 (Budapest: OSZK, 2019), 97–98; ROZSONDAI Marianne, *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig: Fél évezred magyar kötetstörténete* (Budapest: Kossuth Kiadó, 2020), 104–115.

nyira humanista jellegűek, hogy a kéziratok beolvadnak a valóban itáliai eredetű darabok közé. Ez a körülmény jelentősen megtévesztette a kutatást. A csoport számottevő része ugyanis – kifestetlenül és bekötetlenül – később a Corvina könyvtárba került, ahol itáliai miniátorok festették ki őket. A kéziratok „itáliai” külleme így teljessé vált, s ennek következtében később fel sem merült szövegeik hazai vagy itáliai eredetének kérdése, és természetesen az a további distinkció sem, hogy amennyiben hazai scriptortól származnak, a királyi udvarban másolták-e őket, vagy esetleg máshol.⁸

E rejtőzködő, részben a Corvinába került kódexcsoport tagjai közül fennmaradt néhány befejezett, tehát még a királyi könyvtárba kerülésük előtt kifestett és kötéssel ellátott darab. Ilyen volt a szóban forgó lipcsei kódex is. Mivel szövege datált 1467. október 15-ére (f. 2^r), a kódex csupán ezt követően keletkezhetett, másolója pedig megegyezik a Konrad von Mure műveit tartalmazó corvina⁹ scriptorával; e kötet szintén a Vitéz-közei kódexcsoport része volt. A scriptor elegáns humanista könyvirást használt, s úgy tűnik, Vitéz azon hazai scriptorai közé tartozott, akik hosszú évek alatt sajátították el a humanista írást, íráskéjük pedig folyamatosan fejlődött. A kódex kodikológiai tulajdonságai, a tintával készült vonalazás, a vonalazás jellege, valamint a pergamen minősége, ami nélküli az itáliai kódexeknél megszokott fényes réteget, megegyezik a csoport többi tagjának sajátosságaival. Kötésének legközelebbi párhuzamai ugyancsak a szóban forgó kódexcsoport darabjain találhatóak. Nagyon közel áll hozzá a Konrad von Mure-corvina bécsi pendantjának¹⁰ kötése, valamint a jéni corvináé.¹¹ Ez utóbbi kódexben Battista Guarino *Libellusa* található, így feltételezhető, hogy eredetileg Janusé volt. De kiváló párhuzam a budapesti Regiomontanus-corvina¹² kötése is: ez a kódex ugyancsak Vitéz környezetéből származik, s egy olyan scriptor keze munkája, aki Regiomontanus több művét is lemásolta.

Ebbe a körbe tartozik tehát a Plutarkhosz-kötet. Nem kizárt, hogy Janusé volt, ám e csoport esetében valójában nem látható pontosan, hogy tagjai milyen célra, kinek is

8 A kérdéses kódexcsoportnak a Corvinába került, eddig azonosított tagjai: Budapest, OSZK, Codd. Lat. 281., 412., 422., 423., 426. (?), 428., 429. (?), 430; Bécs, ÖNB, Codd. 24, 44. A csoporthoz tartozik: Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 69.9 Aug. 2°; Bécs, ÖNB, Cod. 250; Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. 311. A Vitéz körüli váradi kéziratprodukciónhoz lásd JAKÓ Zsigmond, „Várad helye középkori könyvtártörténetünkben”, in JAKÓ Zsigmond, *Könyv, írás, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1976), 138–168; FÖLDESI Ferenc, „Tudósok és könyvek társasága”, in *Csillag a holló árnyékában: Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon: Kiállítási katalógus*, szerk. FÖLDESI Ferenc (Budapest, OSZK, 2007), 88–100; ZSUPÁN Edina, „Vitéz János Leveleskönyve: ÖNB 431”, in *Erdély reneszánsza*, szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin és SIPOS Gábor, 2 köt. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2009), 1:16–24. A Vitéz környezetében használt írástípus fokozatos fejlődéséhez, humanista jellegűvé válásához lásd: ZSUPÁN Edina, „Paleográfiai fordulat: Egy Vitéz-töredék”, in *Töredéktől töredékig*, szerk. Kovács Eszter és VISY Beatrix, *Bibliotheca scientiae et artis* (Budapest: OSZK, 2020), megjelenés alatt.

9 Budapest, OSZK, Cod. Lat. 423. Ugyanettől a scriptortól származik a kódex „másodpéldánya”: Bécs, ÖNB, Cod. 250.

10 Bécs, ÖNB, Cod. 250, Egidus-kötés.

11 Jena, Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek, Ms. Bos. o. 1, Battista GUARINO, *De ordine docendi et studendi*.

12 Budapest, OSZK, Cod. Lat. 412., legújabb leírását lásd: ZSUPÁN, *A Corvina könyvtár budai műhelye...*, Kat. B2.

készültek – Vitéz saját könyvtára számára? a pozsonyi egyetem számára? Janus számára? Azt sem tudjuk, hogy ez a kézirat megjárta-e a királyi könyvtárat.

A másik kódex Lipcséből és Janus más fordításai

Az *Apophthegmata*-kódexnek van egy párja is Lipcsében,¹³ amely szintén Janus-fordításokat tartalmaz. Két művet Plutarkhosz *Moraliájából* – az ellenségeskedések hasznáról (*De utilitate inimicitiarum*, 1456. december 1.) és a túlzott kíváncsiságról (*De negotiositate*, 1457. február) szólót –, Démoszthenész Philipposz levelére írott beszédét (1460 k.), valamint az *Iliász*ból a Diomédész és Glaukosz találkozását leíró híres jelenetet (VI. 119–236, 1465 k.). Mindkét kódex a 17. században bukkant fel egy lipcsei lelkész, Johann Fridericus Steinbach Aurobaco-Variscus¹⁴ könyvtárában, aki aztán a városi tanácsi könyvtárnak ajándékozta őket.¹⁵ Steinbach a nevét is bejegyezte a kötetekbe, továbbá részben tőle származnak az *Apophthegmata*-kódex margójegyzetei és névmutatója. (Folytatta a névmutatót, amelyet egy korábbi olvasó kezdett el.)

Egyelőre nem tudjuk, hogy a két kódex sorsa mikor egyesült, ám Janus fordításainak túlnyomó részét együttesen kétségtelenül magukba foglalják. Hogy eredetileg mégsem sorozatként, egymás folytatásaként alkották meg őket, arra küllemük utal: bár hasonló jellegűek, mégsem teljesen azonosak egymással. A két kézirat méretei nagyjából megegyeznek, az oldalak kialakítása, a vonalazás jellege, a vonalak sűrűsége akár ezt a gyűjteményes kötetet is ugyanabba a körbe utalhatná, mint amelyben az *Apophthegmata*-kódex készült. Írása azonban inkább egy humanista írásokban jártas, itáliai kézre vall. A két fordításkötet kötése is eltérő.¹⁶ A köztük meglévő feltételezhető kapcsolatot jelzi ugyanakkor az e kötet hátsó kiragasztott előzéklapján található 15. század végi, 16. század eleji bejegyzés, amely arra figyelmeztet, hogy Janus Plutarkhosz *Apophthegmatá*ját is lefordította görögökből, és azt Mátyás királynak ajánlotta. A két lipcsei kódexben található Janus-fordítások körét az 1970-es évek elején felfedezett egyik sevillai kódex (T) tartalma egészítette ki. Előkerült egy újabb *Iliász*-részlet (II. 299–330), valamint egy további Démoszthenész-fordítás, Pszeudo-Démoszthenész *Epitaphiosza* (1460. június 15.).¹⁷

13 Universitätsbibliothek, Rep. I 98.

14 Személyéhez lásd: Reinhold GRÜNBERG, *Sächsisches Pfarrerbuch: Die Parochien und Pfarrer der Ev.-luth. Landeskirche Sachsens (1539–1939)*, Vol. 2 (Freiberg i. Sa.: Mauckisch, 1940), 2:901. Köszönöm Matthias Eiflernek a tárgyban nyújtott segítségét.

15 Az ajándékozást a városi tanács könyvtárának *Liber donatorum*a örökítette meg: Leipziger Städtische Bibliotheken, Sax. 943, f. 31r.

16 E téren hasonlóságot a második lipcsei kódex és Janus Pannonius szótára (Bécs, ÖNB, Suppl. gr. 45) között regisztrált a kutatás, leginkább hazai eredetüként meghatározva mindkettőt. Vö. CSAPODI, *Janus Pannonius könyvei*, 193, 208; Zsuzsanna Örtvös, *Janus Pannonius's Vocabularium: The Complex Analysis of the Ms. ÖNB Suppl. Gr. 45* (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2015), 40–41.

17 Sevilla, Biblioteca Capitular y Colombina 7–1–15; CSAPODI, *A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény*, 33 („Sevilla I.-kódex”); Gyula MAYER, „Introduction”, in IANUS PANNONIUS, *Opera quae manserunt omnia: Elegiae; Fasc. I, Textus*, ed. Iulius MAYER, Vol. 2, 2:9–65 (Budapest: Balassi Kiadó 2014), 2:17, T-szigla.

Az Apophthegmata-fordítás

Az *Apophthegmata regum et imperatorum* fordításának az utókor figyelmét illetően valamiért különösen mostoha sors jutott. Amellett, hogy egyetlen példányban maradt fenn, Ábel Jenő 1880-as kiadásáig¹⁸ egyáltalán nem jelent meg nyomtatásban. Szaktanulmányok kifejezetten erre a műre nem koncentráltak. Janus Pannonius görögől készített próza fordításait áttekintve Juhász László 1928-ban publikált latin nyelvű diszsertációjában Janus fordítástechnikájára vonatkozó általános megfigyelései, összegzései mellett e műnek egy rövid fejezetet szentelt.¹⁹ A próza fordítások kérdését Darko Novaković elevenítette fel egy tanulmányában 2005-ben mint olyan területet, amely híjával van az öt megillető vizsgálódásoknak. A kutató kitért arra is, hogy ennek következtében Janust mint fordítót, sőt valóban kivételes képességű műfordítót a nemzetközi humanizmus kutatás egyáltalán nem tartja számon.²⁰ Az *Apophthegmata* korai mellőzöttségét számos egyéb tényező mellett terjedelme is okozhatta. Meglehetősen hosszú, 110 Teubner-oldalt elfoglaló műről van szó, amely önállóan is kitesz egy kötetet, s ez a magányos, önálló kötet könnyen elszakadhat a csoportban hagyományozódó, könnyebben kezelhető kisebb, rövidebb művektől.

Abban minden eddigi elemző egyetért, hogy Janus Pannonius *fidus*, sőt *fidissimus* fordító volt, maximálisan hű az eredeti szöveghez, azt azonban kevésbé vizsgálták, hogy pontosan miben is áll ez a hűség. Ha az *ad verbum*, tehát szó szerinti és az *ad sententiam*, azaz tartalomnak megfelelő fordítási módozat koordinátarendszerében szeretnénk öt elhelyezni, mindenképpen az *ad verbum*hoz kell közelítenünk, jóllehet – s ez mutatja bármiféle kategorizálás problematikus voltát – fordításai távol állnak a szó szerinti fordításoknak sokszor az érthetelenségig fokozott merev görcsösségétől. Juhász László rámutatott, hogy a költő az *Apophthegmatá*bán marad a legközelebb az eredeti szöveghez, s ehhez magyarázatként a *De negotiositate* előszavának részletét idézi:

Ha a mű egészében a kifejezés szépségét kéred számon, először is gondold meg, hogy minden fordítás milyen nehezen születik meg, aztán hogy sem a szónoklatokat, sem pedig a történeti jellegű műveket nem olyan nehéz átültetni, mint a filozófusok írásait. Ezek esetében nagy öröm, ha a tartalom helyes visszaadása után a [szöveg] többi összetevője nem tűnik egészen színtelennek.²¹

18 ÁBEL Jenő, *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon* (Budapest: MTA Könyvkiadó Hivatala, 1880), 31–84.

19 JUHÁSZ, *De Iano...*, 23.

20 Darko NOVAKOVIĆ, „Le traduzioni dal greco di Janus Pannonius: La filologia al servizio della politica”, *Camoenae Hungaricae* 2 (2005): 53–66. 2008-ban Lágler Éva MA-szakdolgozatában elkészítette a próza fordítások görög–latin szójegyzékét, azaz felsorolta, hogy mely görög szavak esetében Janus milyen latin fordítást alkalmazott: LÁGLER ÉVA, *Janus Pannonius görög–latin fordítástechnikája (görög–latin szójegyzék)*, Szakdolgozat (Budapest: ELTE BTK, 2008).

21 „Quod si toto in opere dicendi venustatem desiderabis; fac primum cogites; quam aegre procedat omnis transductio; tum quod nec orationes, nec historiae tam sunt difficiles translato, quam scripta philosophorum, in quibus si modo sententiam recte verteris, magna felicitas est caetera non omnino insipida

Juhász gondolatmenete szerint tehát az *Apophthegmata* fordítása során Janus azért maradhatott közelebb az eredeti szöveghez, mert a mű történeti jellegűnek tekinthető, tehát fordítói szemszögből nem támasztott különösebb nehézségeket. Az idézett részletből azonban egy további fontos szempont is kiolvasható. Úgy tűnik, hogy Janus esetében a fordítói hűségnek a stílus, a kifejezésmód is fontos, tudatosan kezelt komponense volt.

A kiállítás előkészítése során beleolvasva a műbe, latin stílusának szépsége – „dicendi venustas” – szembeötlő, nyilvánvaló volt. Sőt, talán pontosabb úgy fogalmazni, hogy az érzékelhető szépség a stílus következetességében, a stíluselemek következetes végigvitelében állt. Azaz: a mű karakteres volt, anélkül is, hogy a görög eredeti tükrében vizsgáltuk volna. Ezt felismerve fogalmazódott meg az előfeltevés, amit munkahipotézisnek is nevezhetnénk: a fordítás valójában egy önálló mű, amelynek a fordító döntésének megfelelően önálló szabályai, belső rendszere, *modusa* van.

Filelfo fordítása

Ahhoz, hogy Janus saját döntései a konkrét műben még plasztikusabban kirajzolódjanak, hozzájárult egy párhuzamos fordítás, Francesco Filelfoé. A híres humanista ugyanezt a művet 1437-ben fordította le latinra, és Filippo Maria Viscontinak, Milánó hercegének ajánlotta.²² A fordítás tehát már létezett akkor, amikor Janusé 1467-ben megszületett. Meglepő módon a Janus-kutatás erről a fordításról nem tudott, vagy legalábbis nincs nyoma, hogy tudott volna, és nem is feltételezte párhuzamos *Apophthegmata*-fordítások létét. Ezért jórészt maga Janus Pannonius a felelős, aki a Mátyáshoz írott előszóban csodálkozását fejezi ki afölött, hogy ennek a pompás kis műnek nem létezik latin változata. Sőt, ezt a körülményt a fordítás megalkotásának legfőbb ösztönzőjeként hozza fel: inkább legyen meg, és legyen hozzáférhető rossz latinsággal ez az értékes szöveg, mint sehogyan. Filelfo *Apophthegmata*-fordítása nyomtatásban először 1471-ben jelent meg Velencében, majd 1515-ig további tíz kiadást ért meg. Főként Itáliában, Velencében és Milánóban került nyomdába, de ismerünk párizsi, utrechti és bázeli kiadást is. Ezt követően azonban Raffaele Reggio fordítása foglalta el a helyét a könyvpiacra, ez vált Nyugat-Európában igazán elterjedté a 16. században. 1566-ig huszonegyszer jelent meg, többnyire a *Moralia*-kiadások részeként.²³ Ez a fordítás – miként a Jan Lubrańskéhoz (1456–1520),²⁴ Poznań püspö-

videri.” (Epist. 2 Tel) Azokon a helyeken, ahol erre nem történik külön utalás, a latin és görög szövegek fordításai a tanulmány szerzőjétől származnak.

22 Silvia FIASCHI, „Filelfo e i ‘diritti’ del traduttore. L’authoritas dell’ interprete e il problema delle attribuzioni”, in *Tradurre dal greco in età umanistica: metodi e strumenti*, a cura di Mariarosa CORTESI, 79–138 (Firenze: SISMEL–Edizioni del Galluzzo, 2007), 110.

23 A kiadásokhoz lásd: Mariarosa CORTESI et Silvia FIASCHI, a cura di, *Repertorio delle traduzioni umanistiche a stampa: secoli XV e XVI*, Vol. 2 (Firenze: SISMEL–Editioni del Galluzzo, 2008), 2:1571–1575.

24 Személyéhez: Jan PAKULSKI, „Krağ rodzinny biskupa Jana Lubrańskiego”, *Kronika Miasta Poznania* 69, No. 2 (1999): 28–43. Az egész folyóiratszámot Lubrański életének és működésének szentelték.

kéhez, a lengyel király közeli munkatársához írt ajánlásból kiderül – azért született, mert a püspök nem értette Filelfo úgymond hibás és rossz fordítását, és megkérte Raffaelét, hogy javítsa ki a hibás helyeket. Ő pedig erre az egész művet jónak látta újrafordítani. Erasmus a maga *Apophthegmatájának* kidolgozása során mindkét fordításra reflektált, megítélése szerint Filelfo hibáinak egy részét Reggio javította, miközben ő maga újabbakat ejtett.²⁵ Végül 1570-ben megjelent Bázelen August Xylander teljes latin *Moralia*-fordítása²⁶, s ezt követően ez lett a „textus receptus”, Stephanus is ezt vette át a maga mérvadóvá vált, 1572-es kiadásába. És hogy teljessé tegyük a képet, a műnek létezett egy negyedik egykorú fordítása is, amely Raffaelénél jóval korábbi volt: Antonio Cassarino ugyancsak Filelfo fordításának problematikus voltára hivatkozva fordította újra a szöveget.²⁷ Munkája azonban soha nem jelent meg nyomtatásban.

Ám Reggio és Cassarino állításai ellenére Filelfo fordítása egyáltalán nem rossz, sőt egészen kimagasló, s Janusétól csupán annyiban különbözik, hogy egészen más fordítói döntések alapján készült. (Reggioéről és Cassarinoéről ugyanezt nem lehet elmondani, de erről majd később.) Francesco Filelfóról köztudott, hogy hét évet töltött Konstantinápolyban VIII. Paleologosz János császár titkáráként és diplomatájaként, s a kortárs itáliaiak között kevesen voltak, akik olyan szinten bírták a görög nyelvet, mint ő.²⁸

Az alábbi példában a görög eredeti mellett Filelfo fordítása található.²⁹

Lásd: *Kronika Miasta Poznania 1999 R.69, Nr2; Jan Lubrański i jego*, hozzáférés: 2020.10.19, <https://bit.ly/3mn7ED9>.

25 Desiderius ERASMUS Roterodamus, *Apophthegmatum sive scite dictorum libri sex* (Basel: Frobenius, 1531), VD16 E 2035, Epistola Nuncupatoria.

26 VD16 P 3681.

27 Gianvito RESTA, „Antonio Cassarino e le sue traduzioni da Plutarco e Platone”, *Italia medioevale e umanistica* 2 (1959): 207–283, 227 skk. A fordítást a Cassarino műveiből Antonio Panormita által összeállított gyűjtemény őrizte meg (BAV, Vat.lat. 3349, ff. 101r–142v); GAÁL Balázs, „A *Bruta animalia* latin fordításai: Antonio Cassarino és Lampugnino Birago”, *Antik Tanulmányok*, megjelenés alatt.

28 Paolo VITI, „Filelfo, Francesco”, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 99, 47:613–626 (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana Fondata da Giovanni Treccani, 1997).

29 Az eredeti görög szövegrészeket az alábbi kiadásból közöljük: PLUTARCHUS, *Moralia II*, Bibliotheca Teubneriana, ed. Wilhelm NACHSTÄDT, Wilhelm SIEVEKING und John Bradford TITCHENER (Leipzig: BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1971). A Filelfo-fordításrészletek pedig az editio princeps szövegéből származnak: Venetiis, Vindelinus de Spira, 1471, GW M34400, IISTC ip00816000.

Ἄρτοξέρξης ὁ Περσῶν βασιλεύς, ὃ μέγιστε αὐτόκρατορ Τραϊανὸν Καῖσαρ, οὐχ ἦτρον οἰόμενος βασιλικὸν καὶ φιλόανθρωπον εἶναι τοῦ μεγάλα διδόντα τὸ μικρὰ λαμβάνειν εὐμενῶς καὶ προθύμως, ἐπεὶ παρελάνοντος αὐτοῦ καθ' ὁδὸν αὐτουργὸς ἄνθρωπος καὶ ἰδιώτης οὐδὲν ἔχων ἕτερον ἐκ τοῦ ποταμοῦ ταῖς χερσὶν ἀμφοτέραις ὕδωρ ὑπολαβὼν προσήνεγκεν, ἠδέως ἐδέξατο καὶ ἐμειδίασε, τῇ προθυμίᾳ τοῦ διδόντος οὐ τῇ χρεΐᾳ τοῦ διδομένου τὴν χάριν μετρήσας. (Plut., *Moralia*, 172B)

Cum Artaxersi Persarum regi o maxime imperator Caesar Traiane obequitanti aliquando obviam factus agricola quidam ac rudis homo: cui nihil aliud **esset**: aquam utraque manu e proximo haustam flumine **obtulisset**: iucundus ille subridensque **suscepit**: quippe qui non rei quae **dabatur**: vel inopia vel usu: sed alacri dantis voluntate gratiam **metiretur**. **Existimabat etiam eum qui benigne parva prompteque acciperet**: non regali minus humanoque fungi munere: quam si magna **elargiretur**.

A történet Artaxerxész perzsa uralkodóról szól. Egy alkalommal, utazás közben a király szembetalálkozott egy egyszerű parasztemberrel, aki – mivel semmije sem volt – kedveskedni akarván az uralkodónak, tenyerével vizet merített a folyóból, és odakínálta neki. A király rámosolygott, és örömmel elfogadta a vizet, ugyanis Artaxerxész a szívesség mértékét nem az ajándék nagysága, hanem az ajándékozó szándéka alapján ítélte meg. Ezt a tanulságot az apophthegma végén szokásosan helyet foglaló dictum, velős mondás, csattanó fogalmazza meg.

Az apophthegma a tömör, csattanós műfajok közé tartozik, s nyelvi kifejezőeszközei is ennek a tömörségnek a szolgálatában állnak.³⁰ Elméleti összegzést a műfajról leginkább Theón *Progümnaszmatájában* találunk, amennyiben pontos definícióját adja az apophthegma legfontosabb alkotóelemének, a *khriának*, miszerint az tömör mondás vagy leleményes cselekedet, ami valamely meghatározott személyre vonatkozik (96). Jóllehet a műfaj egzakt meghatározása a rokon műfajokkal (gnóma, khria, apomnēmoneuma) való átfedései miatt még ma is nehézségekbe ütközik, az elemzők abban egyetértenek, hogy az apophthegma alapszerkezetét egyfajta dialógushelyzet képezi, amelyben a szellemes csattanó (*dictum*) elhangozhat.³¹ Hogy Filelfo mennyire tudatában volt a műfaji követelményeknek, mutatja az apophthegmának a fordítás előszavában megfogalmazott definíciója:

Maguk az apophthegmák, amelyeket nálunk többnyire dicitériának, sokan pedig dictának neveznek, valamiféle mélyebb és szellemesebb értelmet tartalmazó rövid mon-

30 F. H. ROBLING und C. STROSETZKI, „Apophthegma”, in *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hg. Gert UEDING, Vol. 12, 1:823–825 (Tübingen: Max Niemeyer, 1992).

31 Wilhelm GEMOLL, *Das Apophthegma*, Literarhistorische Studien (Wien: Holder-Pichler-Tempsky Verlag, 1924), 1–2; Massimo BERGONZINI, „L’apoftegma tra retorica e letteratura: difinizione lessicografica e analisi componenziale: Il contributo della filologia portoghese allo studio della chreia e della tradizione patristica”, *Linguistica e Filologia* 23 (2006): 113–150; Jan STENGER, „Apophthegma, Gnome und Chrie: Zum Verhältnis dreier literarischer Kleinformen”, *Philologus* 150, No. 2 (2006): 203–221. A műfaj vizsgálatában Plutarkhosz *Apophthegmái* alapvető szerepet játszanak.

dások. [...] Nem csupán azért leltem szerfölött gyönyörűséget bennük, mert szabad emberhez méltó csípős és rendkívül kellemes élceket tartalmaznak, hanem azért is, mert úgy tűnt számomra, hogy valamiféle csodás, gazdag és változatos gravitas van bennük, amely révén minden mondás intenzívebbé és ékeesebbé válik.³²

Azt, hogy a humanista elsősorban „irodalomként” tekint a szövegre, esztétikailag érdeklődik iránta, előszavának első mondatai is mutatják, ahol Plutarkhosz hol igen méltóságteljes (*gravissime*), hol páratlanul ékes (*ornatissime*) és választékos (*elegantissime*) előadásmódját, stílusát csodálja.

Plutarkhosz nyelvezete – a műfajnak megfelelően – ebben a műben rendkívül tömör. Rengeteg rövidítő szerkezetet alkalmaz, és szívesen él párhuzamos szerkesztésmóddal, ebből következően a nyelvi megformálás más eszközei esetenként kevésbé jellemzők. A kiválasztott Artaxerxész-részletben például csupán három ragozott igét találunk Plutarkhosznál. A latinban a ragozott igealakok száma jelentősen megnövekedett (a fentebb idézett szövegrészben félkövérrel szedve), ez is mutatja, hogy Filelfo valamelyest oldott az eredeti szöveg tömörségén, tagmondatokkal bontott fel participiumokat és más rövidítő szerkezeteket. Ez végig jellemző a módszerére, s a fordító fő törekvését szolgálja, amely az egész munkán végighúzódik, hogy tudniillik valamelyest erősítse az epizódok elbeszélés jellegét, anekdotaszerűségét. Árnyalatnyi módosítást hajt végre tehát saját fordításában azon a koherens műfaji jelenségen, amely Plutarkhosznál a műfaj jellege és a választott nyelvi eszközök szigorú megfeleltetéséből állt elő.

Az Artaxerxész-részletben más változtatást is eszközöl. Ebben az apophthegmában tulajdonképpen két *dictum* vagy ha úgy tetszik, tanulság van: az egyik az elején, a másik pedig a végén (az egymásnak megfelelő részek dőlt szedéssel és aláhúzással jelölve az idézetben). Plutarkhosz Traianus császár megszólítása után nyomban egy általános gondolatot fogalmaz meg, amelyet bár Artaxerxészhez kapcsol, mégis érződik annak semleges gnómaszerűsége. (Theón szerint a gnóma annyiban különbözik a khriától hogy nem kapcsolódik konkrét személyhez.³³) A görögben Traianus megszólítása el is választja Artaxerxésztől a gondolatát, ami ugyancsak erősíti annak általános jellegét. Sőt, a mondat felépítése tulajdonképpen briliáns, hiszen a megszólított Traianus neve azt az érzetet kelti, mintha ő gondolná pontosan így a következőket: „Artaxerxész nem tartotta kevésbé királyi és emberbaráti dolognak azt, hogy kis dolgokat jó szívvel és örömmel elfogadjon, annál, mint hogy nagy dolgokat adományozzon.” (Kurzívval jelölve az idézetben.) A második *dictum* az epizód végén található. Ugyancsak Artaxerxész „a szívesség nagyságát nem az ajándék csekélységén, hanem az ajándékozó szándékán mérte le”. (Aláhúzással jelölve az idézetben.) Jól látszik, hogy Filelfo átrendezte a szöve-

32 „Apophthegmata vero ipsa, quae plerique nostri dicteria non nulli dicta nominarunt, sunt breves orationes graviorem sensum aliquem argutioremque continentes. Sunt iis equidem mirifice delectatus non modo quod dicacitates libero dignas homine suavissimosque sales prae se ferrent, verum etiam quoniam mirabilem quandam et uberem et variam gravitatem sententiarum ad omnem orationem augendam atque exornandam adhibitura porrecturaque videbantur.”

33 THEÓN, *Progymnasmata*, 96.

get. Minden bizonnyal a fent említett elbeszélésszerűség jegyében, hogy *in medias res*, a történettel, mondhatni a sztorival kezdődjék a mű.

Janus Pannonius fordításmódja

Janus ugyanezt a részletet a következő módon fordította.³⁴

Janus	Filelfo	
<p>Ἄρτοξέρξης ὁ Περσῶν βασιλεὺς, ὃ μέγιστε αὐτόκρατορ Τραϊανὲ Καῖσαρ, οὐχ ἦττον οἰόμενος βασιλικὸν καὶ φιλόανθρωπον εἶναι τοῦ μεγάλα διδόναι τὸ μικρὰ λαμβάνειν εὐμενῶς καὶ προθύμως, ἐπεὶ παρελαύνοντος αὐτοῦ καθ' ὁδὸν αὐτουργὸς ἀνθρώπος καὶ ἰδιώτης οὐδὲν ἔχων ἔτερον ἐκ τοῦ ποταμοῦ ταῖς χερσὶν ἀμφοτέρας ὕδωρ ὑπολαβὼν προσήνεγκεν, ἠδέως ἐδέξατο καὶ ἐμειδίασε, <u>τῇ προθυμίᾳ τοῦ διδόντος οὐ τῇ χρείᾳ τοῦ διδομένου τὴν χάριν μετρήσας.</u> (Plut., <i>Moralia</i>, 172B)</p>	<p>Artaxerxes, Persarum Rex, Maxime Imperator, Caesar Traiane, <i>non minus existimans regium ac perhumanum esse, parva benevole et alacriter admittere, quam magna largiri</i>, cum praetereunti sibi operarius et vulgaris homo nihil habens aliud, sumptam ambabus e fluvio manibus aquam obtulisset, libenter accepit et risit, <u>non dati usu, sed dantis studio gratiam mensus.</u></p>	<p>Cum Artaxersi Persarum regi o maxime imperator Caesar Traiane obequitanti aliquando obviam factus agricola quidam ac rudis homo: cui nihil aliud esset: aquam utraque manu e proximo haustam flumine obtulisset: iucundus ille subridensque suscepit: <u>quippe qui non rei quae dabatur: vel inopia vel usu: sed alacri dantis voluntate gratiam metiretur.</u> Existimabat etiam eum qui benigne parva prompteque acciperet: non regali minus humanoque fungi munere: quam si magna elargiretur.</p>

A terjedelemből is látszik, hogy tömörebb verzióval állunk szemben, amely az eredeti tartalmi felépítést, sorrendet követi. A megfelelés mértékére jellemző, hogy Janusnál is ugyanúgy három ragozott igét találunk, mint Plutarkhosznál (félkövérrel). Ha pedig pontról pontra összevetjük a görög szöveggel, akkor csaknem tökéletes egyezést látunk.

Ἄρτοξέρξης ὁ Περσῶν βασιλεὺς, ὃ μέγιστε αὐτόκρατορ **Τραϊανὲ Καῖσαρ**, οὐχ ἦττον οἰόμενος βασιλικὸν καὶ
 Artaxerxes, Persarum Rex, Maxime Imperator, **Caesar Traiane**, non minus existimans regium ac

φιλόανθρωπον εἶναι **τοῦ μεγάλα διδόναι** τὸ μικρὰ λαμβάνειν εὐμενῶς καὶ προθύμως, ἐπεὶ παρελαύνοντος αὐτοῦ καθ' ὁδὸν

34 ÁBEL, *Adalékok...*, 32.

perhumanum esse, parva *benevole et alacriter* admittere, **quam magna largiri**, cum praetereunti sibi

αὐτουργὸς ἄνθρωπος καὶ ιδιώτης οὐδὲν ἔχων ἕτερον ἐκ τοῦ ποταμοῦ ταῖς χερσὶν ἀμφοτέραις ὕδωρ ὑπολαβῶν
operarius et vulgaris **homo** nihil habens aliud, sumptam *ambabus* e fluvio *manibus* aquam

προσήνεγκεν, ἡδέως ἐδέξατο καὶ ἐμειδίασε, **τῇ προθυμίᾳ τοῦ διδόντος** οὐ τῇ χρείᾳ τοῦ διδομένου τὴν χάριν μετρήσας.
obtulisset, libenter accepit et risit, *non dati usu*, sed dantis studio gratiam mensus.

A szavak száma, a szavak sorrendje, sőt még a használt nyelvtani szerkezetek is lehetőség szerint megegyeznek. A példában jelöljük a görög és a latin változat közötti szórendi eltéréseket, az azonos jelölésűek felelnek meg egymásnak. Bizonyos pontokon természetesen nem lehetett ugyanazokat a megoldásokat használni, ám Janus ekkor is próbált az eredetihez közelíteni. A harmadik sor végén például egy aoristos participiumot látunk a görögben: „ὑπολαβῶν” – „merítve” a vízből. Mivel az aoristos participium és a latin participium imperfectum nem tökéletesen felel meg egymásnak, Janus jónak látta participium perfectumot alkalmazni és azt a vízre vonatkoztatni – „sumptam aquam” –, ugyanis ezzel ki tudta fejezni a mozzanat előidejűségét, hogy tudniillik már az illető kezében volt az a víz, amit felkínált a királynak. Annyiban azonban hűséges maradt az eredeti szöveghez, hogy a jelenséget ő is participiummal fejezte ki, amelyet tulajdonképpen mindkét szövegben participium coniunctumként is értelmezhetünk. Jellemző rá, hogy ahol az eredeti szövegben rövidítő szerkezetet talált, ott ő is azzal élt, természetesen a latin nyelv lehetőségein belül. Ritoók Zsigmond Janus görögéből készített versfordításainak vizsgálata során jutott arra a következtetésre, hogy a költő még olyan szintű latin nyelvtudással rendelkezett, hogy képes volt mintegy élő nyelvként alakítani a latint. Ritoók meglátása szerint részben ennek köszönhető a sok grécizmus is, amelyeket Janus megengedett magának, valószínűleg mert megengedhetőnek érezte.³⁵ Hasonló megoldásokat az *Apophthegmata*-fordításban is találunk.

Plutarkhosznál vannak helyek, amelyek olyan tömörek, s úgy összefonódnak a rövidítő szerkezetek révén, hogy ezeket lehetetlen volt visszaadni latinul mellékmondati feloldás nélkül. Például ebben a mondatban: Πέρσαι τῶν γρυπῶν ἐρώσι [...] διὰ τὸ Κύρον ἀγαπηθέντα μάλιστα τῶν βασιλέων γεγονέναι γρυπὸν τὸ εἶδος. (172E, Kyros, 1.) [„A perzsák kedvelik a görbe orrú embereket, mivel Kürosz, akit a leginkább szerettek a királyok közül, görbe orrú volt.”] A görögben ez a mondat igazi csemege: egy praepositióval ellátott, főnevesített accusativus cum infinitivót látunk, benne participium conjunctumot. Latinul Janusnál ez így hangzik: „Persae adunco praeditos naso amant [...], quia Cyrus regum apud eos dilectissimus huiusce modi forma fuerit.”³⁶ Itt va-

35 RITOÓK, *Lexikalisches...*, 415.

36 ÁBEL, *Adalékok...*, 33.

lőszíniileg problematikus lett volna a pontos illeszkedés a görög szerkezetekhez anélkül, hogy ne okozzon nehézkességet a latin változatban. Apróság, de Janus nem ismételte meg az eredetiben kétszer szereplő „görbe orrú” („γρυπός”) kifejezést, amelyet latinul csak körülírni tudott („adunco praeditos naso”), s nem látta szükségesnek, hogy tartsa magát a görög participiumhoz a „kedvelt”, „szeretett” kifejezésére („ἀγαπηθέντα”), hanem felsőfokú melléknevet – „dilectissimus” – használt. Választásai találóbba, természetesebbek voltak a latin nyelv szempontjából.

A nyelvi eszközök megválasztásának következetességében mindenesetre a műfaj és a stílus mély megértése tükröződik Janus részéről. A stílus és nyelvhasználat tekintetében valóban új mű születik, ami feltételez egy átfogó, alapvető döntést a fordítás egészének alapstílusáról, s valamennyi kisebb nyelvi döntés ebbe illeszkedik. Láttuk, hogy semmiképpen sem szabad az eredeti szöveghez való szolgál ragaszkodást feltételeznünk. Minden, a szavak szintjén megfigyelhető egyezés ellenére a szöveg egészének *modusa* meghatározó. Éppen ezért vannak – lehetnek – elmozdulások is az eredeti stílusától. Ezeknek a modifikációknak egyik leglátványosabb jelensége az, amikor bizonyos pontokon Janus latinja intenzívebbé válik Plutarkhosz görögjénél. Ismét Filelfo fordítását hívjuk segítségül ahhoz, hogy Janusét plasztikusabban érzékelhessük. A történet a Szemiramisz sírját feltörő Dareioszról szól:

Σεμίραμις δὲ ἑαυτῆ κατασκευάσασα τάφον ἐπέγραψεν ὅστις ἂν χρημάτων δεηθῆ βασιλεύς, **διελόντα** τὸ μνημεῖον ὅσα βούλεται λαβεῖν. Δαρείος οὖν **διελών** χρήματα μὲν οὐχ εὔρε, γράμμασι δὲ ἐτέροις ἐνέτυχε τάδε φράζουσιν ἑί μὴ κακὸς ἦσθ' ἀνήρ καὶ χρημάτων ἄπληστος, οὐκ ἂν νεκρῶν θήκας ἐκίνεις.”(173B, Semiramis)

Semiramis, cum ipsa sibi sepulcrum paravisset, inscripsit: quicumque regum pecunia indigeret, **disiecto** monumento quantam velit accepturum. Quod **demolitus** Dareus pecuniam quidem minime *invenit*, in alias autem litteras *incidit* ita loquentes: nisi vir esses improbus et pecunia inexplebilis, nequaquam mortuorum loculos sollicitares. (JANUS)

Semiramis quod sibi sepulchrum construxerat inscripsit: quicumque pecuniis rex indegerit, **patefacto** monumento quod voluerit accipito. Itaque Darius **sublato** lapide pecuniarum nihil *invenit*, sed alias *repperit* litteras, quae haec dicerent: nil malus vir esses ac nummis infaciabilis, cadaverum loculos non moveres. (FILELFO)

[„Szemiramisz a saját maga által önmagának készítettett sírra a következőt vésette fel: a királyok közül, akinek pénzre lesz szüksége, ha felnyitja a sírt, annyit talál, amennyit akar. Dareiosz felnyitván azt pénzt nem talált, hanem további feliratra bukkant, amelyen a következő állt: ha nem lennél rossz és telhetetlenül pénzre vágyó ember, nem bolygattad volna halottak koporsóit.”]

Plutarkhosz a sírfelnyitásra a „διαίρω” ige alakjait használja, tehát egyetlen, meglehetősen semleges tónusú igéét. Janus ezt két különböző igével, a „disicio”-val – ’széthány, szétszór’ – és a „demolior”-ral – ’lerombol’ – adja vissza, melyek mindegyike erősebb, intenzívebb, hatásosabb, mint a „διαίρω”. Konkrétabb igék, és a sír valamelyest erőszakos feltörését a jól vizualizálható jelentéssel idézik fel. Mindkettőben benne van a pusztítás. A „demolior” választása azért is szerencsés, mert álszenvedő igéről beszélünk, olyan igéről tehát, amelynek van aktív értelmű participium perfectuma, s így egyfajta időbeliséget, egymásutániságot tud kifejezni. Ezáltal valamelyest közelebb viszi a latin szöveget az aoristos („διελών”) participium mozzanatosságához.

Filelfo megoldásai nem ilyen intenzívek, ő a „patefacere” ’felnyitni’ („patefacto monumento”) és a „tollere” ’felemelni’ („sublato lapide”) igéket használja, amelyek ugyanolyan semlegesek, mint a görög szóhasználat. Semlegességében ehhez illeszkedik a történet végén használt „movere” ’elmozdítani’ ige, amely tükörfordítása a görögben talált „κινέω”-nak. Janusnál ez a záró ige is intenzívebb: „sollicito”, ’zaklat’, ’nyugtalanít’. Ez az intenzitás érdekes feszültségben áll a többi nyelvi kifejezőeszköz visszafogottságával.

De ugyanezt mondhatnánk el a felirat felleléséről szóló igék, a görög „ἐνετυχε” (’rábukkant’, ’átalált’), a Filelfónál található „repperit” (’megtalálta’), valamint a Janus által használt „incidit” (’rábukkant’, ’belebotlott’) viszonyáról. Ez utóbbi a két másik semleges kifejezéshez képest képszerűbb, kifejezőbb, s illeszkedik az intenzívebb igék által megrajzolt történések – sírfeltörés – eseménysorába. Ám be kell látnunk, hogy Filelfo szóválasztása is következetes, hiszen pontosan követi a görög eredeti visszafogottságát, amelyben a hangsúly nyilvánvalóan az erkölcsi tanulságon, nem pedig az eseménysoron van.

Janus tehát – Filelfóval szemben, aki a tömör szöveg lazításával, tagmondatokra bontásával operál – jelen példánkban inkább szóválasztásával fokozza a szöveg élményszerűségét az egyébként tudatosan felvállalt, rendkívül kötött nyelvi kereteken belül. Más helyeken a szóválasztásban etimológiai megfeleltetésre való törekvést látunk vagy pedig az eredeti görög hangalakhoz való igazodást, továbbá az eredeti szórendjének és ritmusának különösen erős megfeleltetési szándékot.³⁷ Itt nyilvánvalóan már a költői megfontolások vagy reflexek is működésbe lépnek. A janusi *dicta* vizsgálatánál mindvégig szem előtt kell tartanunk, hogy kiváló művelője volt a rövid műfajoknak,³⁸ s a rövid kis epizódokból álló *Apophthegmata* ennek kibontakoztatására számtalan lehetőséget kínál. (Tulajdonképpen ugyanazokkal az eszközökkel él, mint amelyekre Ritoók Zsigmond is rámutatott a versfordítások elemzése során.³⁹) Mindennek köszönhetően Janus stílusa képes pontosan követni az eredetiét, sőt bizonyos pontokon még felül is múlja azt akár választékosságban, akár tömörségben. Az eredeti szöveg többnyire in-

37 Janus gondosságára kitűnő példát hoz Horváth László tanulmánya, amely a *Περὶ πολυπραγμοσύνης* fordításának címválasztását (*De negotiositate*) elemzi teljes mélyégében Janus elsőszava alapján: László HORVÁTH, „Eine vergessene Übersetzung des Janus Pannonius”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae* 41, No. 1–2 (2001): 199–215.

38 NOVAKOVIĆ, *Le traduzioni...*, 66.

39 Lásd a 2. jegyzetben felsorolt szakirodalmat.

kább tartalmi elemekre helyezi a hangsúlyt, szóválasztásában jellemzően semleges. Janus szókincse ezzel szemben intenzív. Ez a műfajelméletre vonatkozó, a kiemelkedően fontos fordításelméleti döntés felel meg az előszóban megfogalmazott programnak: „a lehető legigazabban próbáltam meg Plutarkhoszt kifejezni/visszaadni”.⁴⁰

Valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a prózai fordítások is mindvégig a költői szövegformálás igényével készülnek. Janus az egyik Démoszthenész-fordításának előszavában a következőt írja: „mindig előbbrevalónak tartottam saját műveimet létrehozni, mint másokét lefordítani”.⁴¹ Paradoxon, ám – mutatis mutandis – fordításaiban sem tért el ettől az elvtől. Valamelyest elszólja magát az *Apophthegmata*-fordítás előszavának végén, amikor azt írja Mátyásnak, hogy „akkor már nem hozzád, hanem inkább rólad fogok írni”.⁴² A „hozzád írni” azt sugallja, hogy az átadott mű, a *De dictis regum* saját műve, és pedig nem abban az értelemben, hogy ő fordította. Alapos okkal feltételezhetjük, hogy Janus a fordításra ebben az értelemben önálló, nem eredeti vonatkozásában olvasható műként tekintett. S amint a példákban látható következetessége mutatja, nem volt ez másként Francesco Filelfo esetében sem.

A szövegvizsgálat első eredményeit teljességgel megerősítette Silvia Fiaschi tanulmánya Francesco Filelfo görögből latinra készített fordításairól.⁴³ Ő Filelfo leveleit és előszavait tette vizsgálat tárgyává. Ezekből vont le azt a következtetést, hogy a nagy humanista számára a fordítás önálló alkotás, egy új mű volt, amelynek csupán tárgya kötött, nyelvi és retorikai eszközei szabadon megválaszthatók. Az eredeti és a fordítás számára egyenrangúak, a fordítás a szöveghagyomány hűségét is őrizni tartozik. Mindennek megfelelően a fordító ugyanolyan auktoritással rendelkezik, mint a szerző. Ő az új szerző. Számára elképzelhetetlen, hogy egy szöveget többen fordítsanak, vagy több fordításból kompiláljanak. (Az így eljáró Pier Candido Decembriót fosztogatónak nevezte.) A fordítónak – miként eredetileg a szerzőnek is – rá kell nyomnia saját *sphragisát*, névjegyét fordítására. A görög fordításnak nem kizárólag, esetenként egyáltalán nem az a célja, hogy megismertesse a latinul nem tudó közönséget a görög eredetivel, hanem az, hogy az eredeti műnek bizonyos értelemben új változatát, megközelítést adjon. E tekintetben figyelemre méltó, hogy amikor Filelfo Palla Strozzinak ajánlja egyik fordítását, nem azért teszi, hogy megismertesse őt a művel, hiszen Palla Strozzini ismerte már a görög szöveget, hanem hogy a göröghöz képest egyfajta eltérő megközelítést mutasson be neki. Jellemző, hogy Filelfo fordításait egyenértékűnek tartotta saját invenciójú műveivel, és együtt is kezelte őket. A *Rhetorica ad Alexandrum* fordításához írt előszavában pedig kifejti, hogy a görög nyelv ismerete valójában azért fontos, hogy általa jobban megismerjük a latint, a latin nyelv lehetőségeit, a vele való bánás művészetét.⁴⁴ Arra, hogy ez az utóbbi gondolat Janus esetében is érvényes volt, már Ritoók

40 „[...] Plutarchum in interpretando quam verissime exprimere tentaverim”. ÁBEL, *Adalékok...*, 31.

41 „[...] mea proferre quam aliena transferre, semper duxi praestantius.” *De capienda ex hostibus utilitate*, Epist. 1 Tel.

42 „[...] deinceps non iam ad te, sed potius de te scribamus.” ÁBEL, *Adalékok...*, 32.

43 FIASCHI, *Filelfo...*

44 Uo., 81–92.

Zsigmond is rámutatott.⁴⁵ Battista Guarino Johannes Bertuciusához írott híres leveléből tudjuk, hogy Janus előbb fordított görögből, mint hogy saját műveket alkotott volna, illetőleg a kettő összefüggésben állt egymással.⁴⁶ A görög nyelvvel való foglalatосkodást és a versírást ő maga állítja párhuzamba Galeottóhoz szóló levelében: „hosszú szünet után visszatérhettem mind görög tanulmányaimhoz, mind a versfaragáshoz. Kora ifjúságomtól fogva, mint tudod, sokat foglalkoztam mind a kettővel”.⁴⁷ Janus esetében a görög nyelv és irodalom megismerése alapvető lehetett saját latin nyelvművészetének és költészetének kialakulásában. Versfordításai mellett prózafordításai is bőséges betekintést kínálhatnak ebbe a folyamatba.

Ismerte-e Janus Filelfo fordítását?

Filelfo szövege valóban revelatív párhuzamnak bizonyult, ami Janus fordításmódját, a műfaji distanciát illeti, ám eredetileg mégsem emiatt vettem össze a magyar szerző fordítását az övével. Miként szó esett róla, Janus előszavából az derül ki, nem tudott arról, hogy lett volna másik fordítása az *Apophthegmatának*. Láttuk, hogy volt, Filelfoé. De természetesen lehetséges, hogy Janus ezt nem ismerte. Ennek ellenére nem lehetett megkerülni a két fordítás összevetését. A két ajánlásnak rögtön az első szavai megegyeznek egymással: „Lectitanti mihi nuper”,⁴⁸ azaz „[a]mint a minap olvastam”. Ez önmagában talán még nem jelent túl sokat, hiszen akár bevett fordulatról is szó lehetne, ám a humanista incipitek lexikona meglepő módon csupán három ilyen szövegkezdést ismer, abból az egyik Filelfoé, egy másik pedig Janusé,⁴⁹ és Kristeller *Iter Italicum*-ában is csak két ilyen incipitet találunk.⁵⁰ (Filelfo egyébként gyakran használja a „lectito” igét.⁵¹) Ezt követően tartalmi egyezések következnek a két előszó között. Mintha Janus első mondata Filelfo kezdőmondatainak parafrázisa lenne:

Lectitanti mihi nuper graece quaedam Princeps optime non nulla Plutarchi Cheronensis volumina perdocti et imprimis sapientis viri, cum de moribus lucubrata gravissime, tum de aliis plerisque permagnis et praeclaris rebus ornatissime elegantissimeque perscripta

45 RITOÓK, *Janus...*, 407–408.

46 ÁBEL, *Adalékok...*, 206–207.

47 „[...] tam Graecas litteras, quam versificandi usum, longo tandem postliminio repeterem; quarum duarum rerum, ab ineunte, ut nosti, pueritia, semper fueram studiosus [...]” (Epist. 3 Tel); Boronkai Iván fordítása. Vö. *Janus Pannonius: Magyarországi humanisták*, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 206.

48 ÁBEL, *Adalékok...*, 31.

49 Ludwig BERTALOT, *Initia Humanistica Latina: Initienverzeichnis lateinischer Prosa und Poesie aus der Zeit des 14. bis 16. Jahrhunderts*, Vol. 2 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1985), 2:574, Nr. 10443–10445.

50 Paul Oskar KRISTELLER, *Iter Italicum*, Vol. 6 (Leiden: Brill, 1963–1992), 4:122 (London, BL, Add. 39655, f. 1v); Uo., 5:33 (Uppsala, UB, C922, f. 122r).

51 Szemléletes ebből a szempontból a Filelfo-levéلكiadás: Francesco FILELFO, *Collected Letters: Epistolarum Libri XLVIII*, crit., ed. Jeroen DE KEYSER, Vol. 4, *Hellenica 54* (Alessandria: Edizioni dell’Orso, 2015), 1. Köszönöm a szerzőnek a tárgyban nyújtott segítségét.

ad manus incidunt. Quae dum singula incredibili quadam cupiditate percurro ille haud quaquam intempesive se liber offert qui de apophthegmatis ad Traianum Caesarem inscriptus est. Nunc accuratius etiam atque etiam cum mecum ipse consydero, res sane visa digna est, quae et a Plutarcho illustri eruditissimoque philosopho emanaret, et Traiano dedicaretur. [FILELFO, PRAEF.]

[Miközben a minap bizonyos görög műveket olvastam, Kiváló Herceg, a khairóneiai Plutarkhosztól, egy nagyon tudós és különösképpen bölcs férfútól került a kezembe több kötet, amelyeket részben az erkölcsökről dolgozott ki méltóságteljes tónusban, részben pedig számos más nagyszerű és ragyogó dologról írt, ékesszólóan és választékosan. Miközben ezeket egyenként és alig elképzelhető érdeklődéssel átfutom, alkalmas pillanatban elém kerül egy könyv, amelynek címe Apophthegmák Traianus császárhoz. Most, hogy újra és újra alaposabban átnézem, valóban figyelemre méltó darab, hiszen egyfelől Plutarkhosztól, a híres és igen tudós filozófustól való, másfelől pedig Traianusnak ajánlották.]

Lectitanti mihi, Rex Matthia, nuper apud graecum auctorem Plutarchum multa praeclara, ut est homo in omnium bonarum artium disciplinis copiosus ac elegans, occurrit inter alia liber de dictis regum et imperatorum. Quem cum aliquotiens evolvissem, et pulcherrimum pariter ac utilissimum cognitu animadvertissem, demiratus equidem sum, tot doctos huius saeculi viros (de Italicis loquor) cum fere pleraque omnia eius scriptoris traduxerint, opus tam necessarium praeterisse. [JANUS, PRAEF.]

[Miközben a minap, Mátyás király, Plutarkhosztól, a görög szerzötől olvastam sok-sok ragyogó dolgot, minthogy ő valamennyi művészet tudományában gazdagon bővelkedő és választékosan fogalmazó ember, a többi között elém került egy könyv a királyok és hadvezérek bölcs mondásairól. Miután jó párszor átlapoztam, és megállapítottam, hogy igen szép és igen hasznos műről van szó, bizony elcsodálkoztam, hogy korunk tudós férfiúinak – az itálieiakról beszélek – a figyelmét, akik pedig már majdnem mindent lefordítottak ettől az írótól, elkerülte egy ennyire nélkülözhetetlen mű.]

A gondolatmenet mindkét esetben azonos: olvasgatás közben a minap mindkettejüknek sok csodálatos görög mű került a kezébe Plutarkhosztól, a bölcs és igen tudós szerzötől, s közöttük váratlanul felbukkant egy könyvecske a szóban forgó művel. Mindketten alaposan megnézték, újra és újra átforgatták, és úgy találták, hogy nagyon érdemes és jeles munkáról van szó. (Érdekes megfigyelni Janus eljárását. Messzemenően gyakorolja a *brevitas*, a rövidség és a *perspicuitas*, a világosság erényét. Úgy érzi, hogy az „auctor” szó beszúrásával meg kell magyaráznia saját közegében, hogy ki is volt Plutarkhosz, és Filelfővel ellentétben véletlenül sem használja az „apophthegma” szót, hanem pontosan lefordítja a címet: „de dictis regum et imperatorum”. Ezzel is rövidít, hiszen míg Filelfőnek nem utolsó sorban információs céllal kellett megadnia az

„apophthegma” definícióját – korábban láttuk –, addig Janus a „dictá”-val egyértelművé teszi, hogy miről is van szó.)

A továbbiakban Janus invenciójának mintha Filelfo előszava volna a fő forrása. Filelfo témái Janusnál is sorra felbukkannak valamilyen formában.

FILELFO

Plutarchos mint nagy tudású filozófus

Traianus vir et imperator

Filelfo nyugodt perceiben fordított

Mit tett Traianus a római birodalommal

A mű tükör Filippo Maria Visconti számára: ő már olyan, mint a legkiválóbb uralkodók

JANUS

Plutarkhon mint komoly filozófus, hiteles historicus és jeles szónok

Mátyás rex et imperator

Janus néhány éjszakát töltött a fordítással

Ugyanazt teszi Mátyás is a keresztény világgal, mint Traianus a Római Birodalommal

Mátyás olyan lehet, mint Traianus, ha például hallgat a bölcs férfiak tanácsaira

Janus előszava mégsem szolgál utánczás, eredeti módon dolgozza fel, alakítja át az esetleges átvételeket.

Arra, hogy a költő ismerhette Filelfo szövegét, a fordításban is számos jel utal, esetenként éppen az eltérések. Ha az olvasó már gyanakszik, akkor Janus meglehetősen keresett szóválasztása olyan érzetet kelt, mintha ebben nem csupán a pontosság, a költőiség vagy műveltségének érzékeltetése vezetné, hanem a másik fordításhoz való viszonyulás is. Úgy tűnik, Filelfónál találjuk a görög szavak kézenfekvő megfelelőit, Janusnál pedig egyfajta második, kissé távolibb jelentéskörből származókat. Például Filelfo a „φυτῶν σπέρματα”-t (‘növények magvai’) teljes egyértelműséggel „plantarum seminá”-nak fordítja, ami a kifejezés legtermészetesebb és legkézenfekvőbb megfelelője. Ehhez képest Janus „stirpium germina”-t (‘gyökerek hajtásai’) fordít, ami sokkal keresettebb. Ugyanakkor szó szerinti egyezéseket is látunk a két szöveg között (az egyezéseket félkövérrel szedtük az idézetekben). Példaként álljanak itt azok a sorok, amikor Dareiosztól azt kérdezik, miből szeretne olyan sokat, mint ahány mag a gránátalmában van, s ő egyik barátja nevével válaszol.

Ῥοιὰν δὲ μεγάλην ἀνοίξας, πυθομένου τινὸς **τί ἂν ἔχειν ἐβούλετο τοσοῦτον ὄσον ἐστὶ τῶν κόκκων τὸ πλῆθος**, εἶπε Ζωπύρους· ἦν δ' ἀνὴρ ἀγαθὸς καὶ φίλος ὁ Ζωπύρος. (173A, Dareios, 3.)

(FILELFO) quaerenti cuidam **quid nam tantum habere vellet quanta esset granorum multitudo**: Zopyros se velle respondit.

(JANUS) rogante quopiam **quidnam habere vellet tantum, quanta esset granorum multitudo**, Zopyros, inquit

Egy másik szembeötlő példa: Xerxészt királlyá választásakor testvére, Ariamenész rögvest hódolatával illetve, és fejére tette a koronát.

ἀποδειχθέντος δὲ τοῦ Ξέρξου βασιλέως ὁ μὲν Ἀριαμένης εὐθὺς προσεκύνησε καὶ τὸ διάδημα περιέθηκεν, ὁ δὲ Ξέρξης ἐκείνῳ τὴν δευτέραν μεθ' ἑαυτὸν ἔδωκε τάξιν. (173C, Xerxés, 1.)

(FILELFO) **Arimenes continuo adoravit ac diadema imposuit**

(JANUS) **Arimenes quidem continuo adoravit et diadema imposuit**

A fenti példák nagyon valószínűvé teszik a kapcsolatot a két fordítás között. Ha ez így van, akkor Janus mesterien él az előképpel. Az eljárás nem tekinthető plágiumnak, auctoritása megkérdőjelezhetetlen, hiszen összességében teljesen eredeti és egyéni fordítást alkotott, amelyre messzemenően rányomta saját kézjegyét filelfoi értelemben is. Janus pályáján egyébként találunk arra példát, hogy valamely kezébe került fordítás az ő saját fordításának elkészítésére sarkallja. Erről így ír Galeotto Marziónak 1465 körül: „Amikor kezembe került Homerus néhány énekének – a harmadiknak, negyediknek és ötödiknek – a fordítása, nem akartam vaktában ítélni róla, mielőtt ugyanezen a – ha szabad mondani – versenypályán próbára nem tettem a magam képességeit is.”⁵² S így született meg Diomédész és Glaukosz találkozásának jelenete Janus fordításában.

Az eddigi megfigyeléseket összegezve úgy tűnik, hogy Janus fordítói attitűdjét, amely bár nem tagadta meg a középkorban leginkább népszerű *ad verbum* megközelítést, alapvetően már a humanizmus filológiai, retorikai irányultsága határozta meg, ami tudatosan tekintett mind az eredeti mű, mind pedig a célnyelvi verzió integritására. A stílusbeli hűség a humanista megközelítés egyik alapelve volt. A korábban idézett „dicendi venustas”-ra, „a nyelvi megformálás szépségére” való törekvés valószínűleg ezt az árnyalatot is magába foglalja. A költő a jelentés pontos tolmácsolása mellett tehát legalább annyira törekedett az eredeti mű stílusának lehető leghűségesebb visszaadására, s miként fordításai mutatják, ezt sikerrel valósította meg. Szóválasztás- és szórendbeli, de szintaktikai és poétikai/retorikai hűséget, a kiinduló nyelv és a célnyelv eszközeinek pontos megfeleltetését látjuk. Az *ad verbum*-szerű közelségnek tehát esetében más oka és célja volt.

Janus eljárása alapvetően megfelel annak az ideális fordítói viselkedésnek, amely az itáliai humanizmus egyik legfontosabb fordításelméleti traktátusából, Leonardo

52 „Cum incidissent in manus meas Homericicujusdam interpretis aliquot libri; tertius, puta, quartus et quintus; nolui quicquam de illo temere judicare, nisi prius et meas ipse vires, in eadem, ut ita dixerim, palaestra experirer.” (Epist. 3 Tel); Boronkai Iván fordítása. Vö. *Janus Pannonius: Magyarországi humanisták*, 205. Boronkai úgy alakítja a fordítását, hogy a meg nem nevezett fordító személye nem kerül elő benne („cujusdam interpretis”), pedig léte és munkája – miként a jelen okfejtés is mutatja – Janus szempontjából nem elhanyagolható.

Bruni *De interpretatione recta*⁵³ című munkájából kibontakozik. Eszerint a tartalom közvetítése mellett legalább olyan fontos követelmény a beszédmód – Bruninál „figura dicendi” – hűségese átültetése. A fordítónak pontosan meg kell határozni, meg kell értenie a szerző stílusát, s a fordítás során azt kell alkalmazni, az eredeti szöveg művészi eszközeit a célnyelven is meg kell valósítani. A fordító tehát maga is művész. Bruni „maiestas”-nak nevezi az eredeti szöveg tiszteletben tartandó összkarakterét, teljes valóját, amely semmiféle tekintetben sem sérülhet. Elmélete egybecseng Cicero *De optimo genere oratorum* (A legkiválóbb szónok) című művének néhány gondolatával is.⁵⁴ Cicero sorai saját Démoszthenész- és Aiszkhinész-fordításáról Janus eljárás módját is pontosan leírják: „nem tolmács, hanem szónok módjára [fordítottam], megőrizve a gondolatokat, de a formákat, az alakzatokat, a szavakat a mi nyelvhasználatunkhoz igazítva. Mert úgy láttam jónak, hogy ne a puszta szavakat adjam vissza, hanem inkább a beszédmódot és a kifejezések erejét őrizzem meg.”⁵⁵

Ezekhez az elvekhez Janusnál ugyanakkor nagyfokú szöveghűség is társul. Úgy tudja megvalósítani a stílusbeli kívánalmakat, hogy nem kényszerül nagyobb távolságot venni az eredeti szövegtől, ám az eredeti mű nyelvi megoldásait képes felülírni, ha értelmezésében az eredeti mű szerzői szándéka, valamint a műfaji követelmények ezt indokoltá teszik. Egyelőre úgy tűnik tehát, hogy mindennek köszönhetően Janus sajátos, önálló utat jár be a kortárs fordítók között.

A „versengés”-elem a fordításokban

A négy *Apophthegmata*-fordítás közül Filelfőé és Janusé egyedi, önálló alkotás. Antonio Cassarinóé és Raffaele Reggióé azonban nyilvánvaló függvénye Filelfőének. A szövegátvételek és a felhasznált fordulatok náluk egyértelműek. Inkább közelítenek az átdolgozás, mint az új, eredeti fordítás felé, esetükben kevésbé beszélhetünk janusi és filelfői értelemben vett önálló alkotói elgondolásról és koherens megvalósításról. Ezzel együtt sem volna helyes, ha a kutatás nem szentelne némi figyelmet ezeknek is. Raffaele Reggio fordítása például nem kis meglepetést kínál: úgy tűnik, mintha Filelfőé mellett Janus fordítását is ismerte volna, mintha mindkettőt felhasználta volna saját változatához, kontaminálta volna a két szöveget (Reggio szövegében a Filelfo változa-

53 Bruni egyik legkritikább munkájáról van szó, amely valószínűleg a saját korában sem volt túlságosan ismert. A szöveg egy része megtalálható: Leonardo BRUNI ARETINO, *Humanistisch-philosophische Schriften*, Hg. Hans BARON (Leipzig–Berlin: Teubner Verlag, 1928), 81–96. A részkiadásokhoz lásd: Paul BOTLEY, *Latin Translations in the Renaissance: The Theory and Practice of Leonardo Bruni, Gianozzo Manetti and Desiderius Erasmus* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 42, 173. j.

54 BOTLEY, *Latin Translations...*, 53.

55 „[...] nec converti ut interpres, sed ut orator, sententiis isdem et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis. In quibus non verbum pro verbo necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi.” CICÉRON, *L'orateur: De meilleur genre d'orateurs*, trad. Albert YON (Paris: Les belles lettres, 1964), 14; CICERO, „A legkiválóbb szónok”, ford. KISDI Klára, in CICERO, *Összes retorikaelméleti művei*, 721–730 (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2012), 727.

tával egyező részeket kurziváltuk, a Januséhoz illeszkedőket aláhúzással jelöltük, Janus fordításában a Filelfóéval egyező elemeket kurziváltuk).

Filelfo	Reggio	Janus
<p>At Lycurgus tenuissima Sparthae sacrificia statuit, quo ex praesentibus rebus venari deos immortales expedite facileque possent. Qua ipse quoque ductus sententia tenuia tibi dona hospitaliaque munuscula, communesque philosophiae primitias offero hisce commentariis. Quae si quam aut ad morum disciplinam aut ad cognitionem imperitantis pro ratione electionis, quae dicendo magis quam agendo patet, si quam unquam affinitatem habent una cum offerentis affectione suscipe atque utere.</p>	<p>Lycurgus <u>vero</u> tenuissima Lacedaemoniis <u>sacrificia instituit</u>, quo <u>semper</u> ex iis rebus, quae adessent, <u>deos frugaliter facileque colere possent</u>. Huiuscemodi igitur tu quoque mente, licet parva <u>tibi munuscula xeniaque</u>, ac vulgares ex <u>philosophia primitias offeram</u>, simul cum animi promptitudine commentariorum quoque utilitatem <u>suscipe</u>, <u>si quid commodi habent ad mores institutaque imperatorum cognoscenda</u>, quae ex dictis quidem melius quam factis sese ostendunt.</p>	<p><i>Lycurgus vero Spartae vilissima instituit sacrificia, ut semper deos colere prompte et facile possent e rebus praesentibus. Tali quadam sententia et me tenuia tibi dona et xenia communes de philosophia primitias offerente, una cum studio meo etiam usum suscipe monumentorum, si commodi habent aliquid ad perspiciendos mores et proposita principum magis sermonibus eroum declarali solita, quam operibus.</i></p>

Reggio változatában újra és újra visszaköszönnek Janus említett sajátos, ritka szóválasztásai, a szókapcsolatok és a nyelvi mikrokontextus. Fel kell tételeznünk, hogy a fordítás valami módon Reggio kezébe került. A fennmaradt források alapján nem kizárható, hogy ez Velencében történt. Brodarics István 1512-es levelében olvassuk, hogy Janus kiadásra szánt műveit Aldus Manutiusnál szerette volna megjelentetni. 1506-ban Padovából jövet Velencében át kívánta adni Aldusnak az anyagot, ám a nyomda ekkor működési gondokkal küszködött, és magával Aldusszal sem találkozott. A kéziratot/kéziratokat egy Jordanus nevű német nyomdásznak (vagy könyvkereskedőnek) adta át azzal a megbízással, hogy közvetítse Manutiusnak. Erre azonban soha nem került sor, sőt 1512-ben a magyarok a kéziratokat – *opuscula* – már hiába keresték.⁵⁶ Lehet, hogy e művek között ott volt Janus *Apophthegma*-fordítása is? S ekkor juthatott hozzá Reggio, a padovai professzor, aki jó kapcsolatban állt velencei kiadói körökkel? Az ő fordítása ugyanis a közvetlenül rákövetkező évben, 1507-ben jelenik meg, ráadásul önálló kötetként. A kiadás helye némiképp meglepő: Párizs, ám Gerézdi Rabán úgy tudja, hogy

56 ÁBEL, *Adalékok...*, 30; GERÉZDI Rabán, „Aldus Manutius magyar barátai”, *Magyar Könyvszemle* 69 (1945): 38–98, 63.

Jordanus később éppen Franciaországban tűnik fel,⁵⁷ s ennek alapján joggal gyanakodhatunk esetleg már ekkor meglévő francia kapcsolataikra.

August Xylander az 1570-es bázeli *Moralia*-beli *Apophthegmata*-fordítása sem teljesen autonóm alkotás: elsősorban Raffaele Reggióéra alapozta saját változatát, benne Filelfo – és talán Janus – szövegével. Az idézett szerzők szövegeinek első vizsgálata alapján arra kell következtetnünk, hogy a 16. század végéig valamennyi új *Apophthegmata*-fordítás (Janusé, Cassarinóé, Reggióé és Xylanderé) Filelfőéhoz képest, ahhoz valamilyen viszonyulva született meg. Mindebből egy valószínűleg általánosnak tekinthető szituáció bontakozik ki: úgy tűnik, hogy fontos művek korai, elterjedt fordításai alapvetően határozták meg ugyanazon művek később megszülető fordításait. S minden átvétel ellenére – miként az előszavak narratívájából is kiderül – a versengés-elem, a jobbat alkotni vágyás ebben fontos hajtóerő volt, ezzel a fordítások „poétikájában” a legtöbbször számolni kell.

ÖNB. Cod. 255

Természetesen adódik a kérdés: honnan ismerhette Janus Pannonius Filelfo *Apophthegmata*-fordítását? Az olasz humanista munkája már 1437-ben elkészült, és valószínűleg hamar ismertté vált. Ehhez maga Filelfo is hozzájárult, hiszen korai fordításainak csokrát kötetekbe rendezve maga is terjesztette, barátainak s arra érdemes személyeknek, például Aragóniai Alfonznak küldte el őket. Ezt a fennmaradt kéziratok nagy száma – 35 – is tanúsítja. A poznaí püspök, Jan Lubrański, akinek Raffaele Reggio a maga fordítását ajánlotta, szintén Padovában találkozott először Filelfo szövegével. Janus figyelmét a műre és a fordításra akár Marco Aurelio is felhívhatta; ő Filelfo levelezőpartnerei közé tartozott, s levelezésükben újra és újra felbukkannak fordításokkal kapcsolatos kérdések is.⁵⁸ És ugyancsak Marco Aurelio volt az, aki ösztönözte Janust a két másik Plutarkhosz-fordítás elkészítésére az 1450-es évek közepén Padovában, s a költő neki ajánlotta ezeket a műveket.

Közvetlenül a kérdéses időszak, Janus *Apophthegmata*-fordításának keletkezése előtt, 1464 júliusában-októberében, 1465 elején került sor a híres pengeváltásra Galeotto Marzio és Francesco Filelfo között Filelfo *Sphortias*ának négy legújabb könyve kapcsán, amelyet a narni humanista szigorú kritikával illetett. Erre Filelfo ragyogó retorikai fogással vágott vissza: „Ha jól emlékszem még egy valaki van hátra [ti. a művére reagálók között], egy Galeotus Martius Narniensis, egy olyan személy, akinek a nevét

57 GERÉZDI, „Aldus...”, 64, 37. j.; CSAPODI, *A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény*, 15.

58 FILELFO, *Collected Letters*... A görög származású Marco Aurelio (1435 k.–1478 után) később a velencei humanizmus ismert alakja lett. 1457-től a velencei kancellária tagja volt, mecénásként is működött, később Ficino levelezőpartnerei közé tartozott. Személyéhez legújabban lásd Maria Teresa Laneri tanulmányait, főként: Maria Teresa LANERI, „Contributo alla conoscenza dell’umanista Marco Aurelio”, *Medioevo Greco* 7 (2007): 119–148.

még soha nem hallottam korábban.”⁵⁹ Filefo önmagát indiai elefánthoz hasonlítja, aki nem törődik a szűnyogcsípésekkel. Galeotto erre – Horatius nyomán – rút varangyos békának nevezi Filelfót, akit a gaz szűnyogok nem hagynak békésen szunyókálni. Ki tudja, hogy a Galeotto-incidens milyen szerepet játszott a fordítás elkészítésének ötlete és Filefo nevének elhallgatása tekintetében.⁶⁰ Lehetséges, hogy Janus ekkortájt, talán 1465-ös itáliai követjárásakor hozza magával az *Apophthegmata* görög szövegét tartalmazó kódexet is.⁶¹

Marianna Birnbaum közvetlen szálát rajzol meg Janus és Filefo között az egyik sevillai kódexben (T) található, a milánói Bartholomaeus Meltius *Sfortiadájára* írt dicsőrövers alapján.⁶² Elképzelése szerint a milánói humanista hívhatta fel Bartholomaeus apjának, a befolyásos Johannes Meltiusnak a figyelmét a híres magyar költőre mint lehetséges mecénásra, remélve, hogy ha a gazdag Meltiusok és a gazdag Janus között létrejön valamiféle kapcsolat, abból neki is csurran-cseppen valami. (Filefo ugyanis állandó pénzzavarral küzdött.) Marianna Birnbaum azt az epigrammát is bevonja érvelésébe, amelyet a hagyomány nagyobb része Vetési Lászlóhoz írottként tart számon, és bizonyos kéziratokban az 1469. szeptember 13-ára datált, Vetésinek szóló levél (Epist. 19 Tel) végén is megtalálható, ám a sevillai kódexben (S) *Ad Philelphum* cím alatt szerepel,⁶³ mint egyébként a Teleki-kiadásban is (I 88). A költemény első sorai így hangoznak: „Tu scribis Graio, scribis sermone Latino, / at tibi nos contra, barbara dicta damus.”⁶⁴ Birnbaum Filefo címzettségét fogadja el, ebben az esetben a vers tar-

59 „Si recte meminisse, unus est reliquus cuius nomen antehac audivi nunquam: Galeotus Martius Narniensis. Hic nescio quoniam aut fato aut fatuo in me invehitur.” Jeroen DE KEYSER, *Francesco Filelfo and Francesco Sforza: Critical Edition of Filelfo's Sphortias, De Genuensium deditone, Oratio parentalis, and his Polemical Exchange with Galeotto Marzio*, *Noctes Neolatinae: Neo-Latin texts and studies 22* (Hildesheim: Georg Olms Verlag AG, 2015), 311.

60 A kapcsolat Janus *Apophthegmata*-fordítása és Galeotto *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae* című munkája között több szempontból is természetszerűleg adódik. A kérdéshez lásd átfogóan: BÉKÉS ENIKŐ, *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben*, *Humanizmus és reformáció 35* (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 155–175.

61 A fordítás alapjául szolgáló görög szöveg szöveg-hagyományban való elhelyezésével behatóan Mayer Gyula foglalkozik. Új eredményei a Janus Pannonius-összkiadás következő kötetében várhatók. Jelen dolgozat számára csupán szűrőpróbaszerű vizsgálatokat végeztünk. Az így kirajzolódó családnak ma két fontos kódexe is a Vatikáni Könyvtárban van (vö. PLUTARCHUS, *Moralia II*, V–XXXII.) Ám az sem kizárt, hogy abban a kódexben, amelyből az 1450-es évek közepén a két másik Plutarkhosz-fordítás készült, már az *Apophthegmata* is benne volt. A kérdéses családhoz tartozó egyik vatikáni kódexben (BAV, Barb. gr. 182) a két Janus által fordított mű, a *De utilitate inimicitiarum* és a *De negotiositate* meglehetősen elől foglal helyet, előbbi az első, a másik a negyedik helyen található. Nem sokkal utánuk következik az *Apophthegmata* is.

62 Marianna D. BIRNBAUM, „Janus Pannonius ismeretlen milánói kapcsolatai”, in KARDOS és V. KOVÁCS, *Janus Pannonius tanulmányok*, 317–322.

63 IANUS PANNONIUS, *Opera quae manserunt omnia: Epigrammata; Fasc. I, Textus*, ed. Iulius MAYER, Vol. 2 (Budapest: Balassi Kiadó 2006), 1:254, Nr. 444.

64 „Mert ha akarsz görögül, vagy írész, ha kivánsz latinul de / barbár toll az enyém: érte cserébe mit ad.” Kardos Tibor fordítása. Vö. *Janus Pannonius: Magyarországi humanisták*, 66.

talma alapján akár művek baráti cseréje is felmerülhetne Filelfo és Janus között. Ám ez bizonyíthatatlan.

A bécsi corvinák feldolgozásának előkészületei során Andreas Fingernagel és Friederich Simader hívta fel a figyelmemet egy kéziratra, amelynek az előzéklapján egy alig érzékelhető piros folt található, azzal a kérdéssel, hogy származhat-e ez a folt egy egykori Mátyás-címer lenyomatából.⁶⁵ (A kézirat címlapja ugyanis hiányzik.) Ebből a foltból természetesen semmi sem állapítható meg. Ám maga a kézirat minden egyéb tulajdonságát tekintve a hazai 15. századi humanizmus tendenciáiba illeszthető. Francesco Filelfo korai fordításaiból tartalmaz hármat: a *Rhetorica ad Alexandrum*ot – ez 1428/30-ban Bolognában és Firenzében készült –, valamint Lüsziásztól az Eratoszthenész ellen írt híres beszédet és a kétes hitelességű temetési beszédet (*In Eratosthenem, Funebris oratio*); mindkettő 1429-es fordítás. Ezek a művek számos kódexben együtt találhatóak, miként említettük, Filelfo meghatározott rendben kötetekbe rendezve terjesztette őket. Könyvfestészeti díszé segítségével a bécsi kódex jól datálható és lokalizálható. A művek élén álló iniciálék ugyanis szépen illeszkednek a milánói Magister Vitae Imperatorum⁶⁶ és műhelye stílusába. A mester és műhelye Filippo Maria Visconti (1412–1447) alatt a milánói miniatúraművészet legmeghatározóbb tényezője volt, tulajdonképpen ez volt az udvari műhely. Nem csupán a herceg, hanem környezetének tagjai számára is dolgozott. Rendkívül dekoratív stílus jellemezte a műhelyt, amely archaikus módon fogta fel az Itália-szerte terjedőben lévő és elsősorban a klasszikus tartalmak számára tartogatott fehér indafonatos díszítést.⁶⁷ A díszítés alapján biztosan kijelenthetjük, hogy a kódex Milánóban készült 1450 körül, s valószínűleg Filelfo ajándéksorozatainak része volt. A kódexben található margójegyzetek nagyon valószínűvé teszik, hogy Bécsbe kerülése előtt egy magyarországi gyűjtemény polcain őrizték. A margójegyzetek ugyanis Johannes Gremper (†1519 után) bécsi humanistától származnak, akinek óriási szerepe volt abban, hogy a Corvina könyvtár számottevő része Bécsbe került,⁶⁸ kezét szinte valamennyi Bécsset megjárt corvinában megtaláljuk. A Filelfo-kódex Gremper követően is a corvináink útját járta, a bécsi görögprofesszor-

65 Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod., hozzáférés: 2020.10.19, <https://bit.ly/3oostA9>.

66 Fabrizio LOLLINI, „Maestro delle Vitae imperatorum”, in *Dizionario biografico dei miniatori italiani: secoli IX–XVI*, a cura di Milvia BOLLATI, 587–589 (Milano: Edizioni Sylvestre Bonnard, 2004).

67 Az OSZK őriz egy munkát a híres milánói mestertől, Jankovich Miklós egyik szerzeményét, a Curtius Rufus Nagy Sándorát tartalmazó kódexet, amely mindemellett Angelo Decembrio-autográf, lásd: Cod. Lat. 161. Díszítésnek a Magister Vitae Imperatorum kontextusában elfoglalt helyéhez lásd: ZSUPÁN Edina, „Suzanne Reynolds: A Catalogue of the Manuscripts in the Library at Holkham Hall. Volume 1. Manuscripts from Italyt o 1500, Part 1. Shelfmarks 1–399. Brepols, Turnhout 2015. 389 oldal”, *Művészettörténeti Értesítő* 65 (2016): 173–180. Cod. 255, f. 30r díszítőmotívumaihoz jó párhuzam egy, a Magister Vitae Imperatorumnak attribúált breviárium, amelyet ma a Walters Art Galleryben őriznek (W3328R, pl. f. 8r). Filelfo kézíratainak díszítéséhez átfogóan lásd: Mario MARUBBI, „Miniatori lombardi per illustrare Filelfo: il Maestro delle Vitae Imperatorum, il Maestro di Ippolita, Ambrogio da Marliano”, in *Filelfo, le Marche, l'Europa: Un'esperienza di ricerca*, a cura di Silvia FIASCHI, Temi e testi 178, 233–256 (Roma: Edizioni di storia e letteratura, 2018).

68 Hans von ANKWICZ, „Magister Johannes Gremper aus Rheinfeld, ein Wiener Humanist und Bibliophile des XVI. Jahrhunderts”, *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 30 (1913): 197–216.

hoz, Johannes Brassicanushoz, majd Johannes Fabri püspökhöz, az egyetemi könyvtárba, végül pedig a Hofbibliothekba került.⁶⁹

A kézirat talán nem magányosan érkezett Milánóból. A Vitéz környezetében, 1470 körül keletkező hazai kódexanyagban ugyanis, ahova a Janus-kódex is tartozik, találunk egy további kötetet is Filelfo korai fordításaival. A kódex Xenophónnak a spártaiak államáról írt művét és Agészilaosz dicséretét tartalmazza. Mindkét fordítás 1432-ben készült Firenzében. A másolat később a Corvina könyvtárba került, ahol az „első címerfestő” díszítette ki, és corvinakötést kapott (Budapest, OSZK, Cod. Lat. 422.⁷⁰).

A hazai keletkezésű kódexanyag esetében, különösen a humanista kódexeknél mindig óriási probléma az előképek kérdése. Ahhoz, hogy egy-egy – adott esetben ritka – művet bárhol az országban lemásolhassanak, annak a műnek már meg kellett lennie egy másik példányban is. A bécsi Filelfo-kódex révén talán most ebbe a folyamatba nyerhetünk bepillantást. Talán ennek a kódexnek a második kötete alapján másolták a Xenophón-fordításokat, a harmadikkal pedig Janus dolgozhatott saját *Apophthegmata*-fordítása során.

69 Vö. FÖLDESI Ferenc, „Budától Bécsig”, in *Uralkodók és corvinák: Kiállítási katalógus*, szerk. KARSAY Orsolya (Budapest: OSZK, 2002), 91–95.

70 A kódex digitálisan elérhető: <https://corvina.hu/kepnezegeto/index.php?corvina=codlat422&lang=hu>.